

Jacek Kulbaka*, Marzena Pękowska**

* Akademia Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej w Warszawie
akabluk@wp.pl; ORCID: 0000-0001-9458-8455

** Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach
marzena.pekowska@ujk.edu.pl; ORCID: 0000-0003-1382-2655

Szkoły przy Więzieniu na „Łukiszkach” i Więzieniu przy ul. Ponarskiej w Wilnie w okresie międzywojennym

Abstrakt: Czas po odzyskaniu przez Polskę niepodległości to odbudowa niepodległego państwa. Wiąże się to także m.in. z organizacją i rozwojem systemu penitencjarnego oraz zmianą sposobu wykonywania kary pozbawienia wolności z represyjnego na resocjalizacyjny. Nowy system zakładał m.in. organizację szkół więziennych dla skazanych. Celem prezentowanego artykułu jest pokazanie organizacji, planów i procesu nauczania, charakterystykę kadry dydaktycznej i skazanych w szkole więziennej w Więzieniu na Łukiszkach oraz szkoły w Więzieniu przy ul. Ponarskiej w Wilnie w okresie międzywojennym. Szkoły te dotychczas nie zostały zbada-
ne i opisane. Stało się to możliwe dzięki analizie archiwalnych materiałów, zgromadzonych w Litewskim Centralnym Archiwum Państwowym w Wilnie. Praca ma charakter przyczynkowski.
Słowa kluczowe: edukacja, szkoła, więzienie, okres międzywojenny.

Przez pojęcie resocjalizacja penitencjarna rozumie się oddziaływania psychokorekcyjne, które są stosowane wobec skazanych na karę pozbawienia wolności. Obecnie w procesie oddziaływania na skazanych uwzględnia się przede wszystkim pracę, zwłaszcza sprzyjającą zdobywaniu odpowiednich kwalifikacji zawodowych,

nauczanie, zajęcia kulturalno-oświatowe i sportowe, podtrzymywanie kontaktów z rodziną i światem zewnętrznym oraz środki terapeutyczne (Machel 2011, s. 96). Systematyczne oddziaływania poprawcze w warunkach więziennych zaczęto stosować w XIX wieku. Uznano wówczas, że wychowanie więźniów, które wpływa na zmiany w ich psychice, prowadzi do zmniejszenia powrotności do przestępstwa. Idea ta ugruntowała się w wieku XX i sprawiła, że w zakładach karnych zaczęto stosować systematyczne oddziaływania poprawcze, zasadę progresji, segregację więźniów, diagnostykę penitencjarną, nauczanie szkolne, przyuczanie do zawodu, celową pracę oraz zajęcia kulturalno-oświatowe i sportowe (Machel 2003, s. 15–18). Jak widać, jednym z istotnych oddziaływań resocjalizacyjnych jest nauczanie. Zwykle celem nauczania w warunkach więziennych jest uzupełnienie przez więźniów brakującego wykształcenia oraz przygotowanie do zawodu na różnym poziomie zaawansowania. Skazani mogą uczyć się w szkole podstawowej, średniej, zdać maturę, a nawet – po uzyskaniu zgody władz jednostki – kontynuować naukę na poziomie wyższym. Osadzeni mogą również zdobyć zawód, przekwalifikować się lub nabyć nowe umiejętności na specjalistycznych kursach. Uzyskane kwalifikacje wpisują się w aktualne potrzeby rynku pracy. Dzięki kształceniu, po opuszczeniu zakładu karnego skazanym łatwiej jest znaleźć zatrudnienie (Becker-Pestka, 2019, s. 14–21). Pamiętać jednak należy, że żadne z uregulowań prawnych do 1918 r. (kodyfikacje karne, regulaminy więzienne) nie zawierało elementów o charakterze poprawczym, wychowawczym lub resocjalizacyjnym. Zmiany w tym zakresie nastąpiły dopiero po odzyskaniu przez Polskę niepodległości.

Początki polskiego więziennictwa w niepodległej Polsce były trudne. Podstawą prawną działania polskiego więziennictwa były wówczas przepisy wydane jeszcze pod rządami państw zaborczych. Dlatego w pierwszej kolejności należało przejąć zarząd więzień i opracować podstawy prawne działania polskiego więziennictwa. Niosło to z sobą konieczność nowej organizacji całego systemu i przebudowy infrastruktury więziennej. Dawało też możliwość otwarcia tworzonego systemu na nowe nurty w nauce o więziennictwie oraz zmiany myślenia o funkcjach i celu kary więzienia. Zadanie zorganizowania więziennictwa powierzono Ministerstwu Sprawiedliwości, w ramach którego utworzono Wydział Więzienny, a po 1918 roku Sekcję Więzienną (Chmielewski, Pająk 2017, s. 181–182). W konsekwencji w pierwszych latach po odzyskaniu niepodległości główny wysiłek polskich władz więziennych był skierowany na przejmowanie więzień, rekrutację kadry, tworzenie organizacyjnych i materialnych podstaw działania oraz ujednolicanie, a w dalszej perspektywie tworzenie jednorodnego systemu wykonywania kary.

Mając na uwadze konieczność unifikacji przepisów regulujących organizację systemu penitencjarnego, wydano tymczasowe przepisy w sprawie wykonywania kary pozbawienia wolności oraz powołano komisje do opracowania kodeksu karnego i kodeksu postępowania karnego. Pierwszym aktem prawnym wydanym 8 lutego 1919 r. przez Naczelnika Państwa był dekret w sprawie tymczasowych przepisów więziennych obowiązujących na ziemiach byłego zaboru rosyjskiego,

który ustalał w ogólnych zarysach zasady organizacji i działania więzień¹. Prawie równocześnie, bo już 7 lutego 1919 r., także dekretem Naczelnika Państwa, ustanowiono okręgowe dyrekcje więzienne². Drugim aktem normatywnym dotyczącym organizacji więziennictwa było rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 7 marca 1928 r. w sprawie organizacji więziennictwa³. Dokument ten stanowił fundament prawny, ustalający przede wszystkim system więziennictwa (kierownictwo i nadzór, typologię zakładów karnych, ich organizację, klasyfikację więźniów) i regulujący zagadnienia związane z wykonywaniem kary pozbawienia wolności. Uchylił wcześniej wydane przepisy, także te, które pozostały po zaborcach, stając się bazą prawną, określającą polski system więziennictwa. Przede wszystkim wprowadzał zmianę sposobu wykonywania kary pozbawienia wolności z represyjnego na resocjalizacyjny. Jego treść regulowała kluczowe zagadnienia dotyczące wykonywania kary, m.in.: sytuację prawną i bytową skazanego, metody i środki stosowane przez organy wykonywania kary. Rozporządzenie ustalało także zasady oświaty szkolnej i pozaszkolnej (Szymanowski, Migdał 2014, s. 213–217). Jego postanowienia znalazły realizację w przepisach Regulaminu więziennego z 1931 r. Przyjął on formę rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości⁴. Dokument ten regulował w sposób kompleksowy wykonywanie kary pozbawienia wolności na terenie całego państwa, a swoim zakresem obejmował organizację i sposób funkcjonowania więzień, sposób prowadzenia pracy wychowawczej, porządek dnia w zakładach, a przede wszystkim – sankcjonował stosowanie systemu progresywnego. Ostatnim aktem normatywnym okresu międzywojennego poświęconym problematyce organizacji systemu penitencjarnego była ustawa z dnia 26 lipca 1939 r. w sprawie organizacji więziennictwa⁵.

Istotnym wyzwaniem dla tworzonego systemu więziennictwa było nauczanie skazanych, przebywających w jednostkach penitencjarnych, które należało zorganizować od podstaw. Należy pamiętać, że nauczanie dorosłych w dwudziestoleciu międzywojennym, już w warunkach niepodległości, nadal skupione było na alfabetyzacji, integracji społeczno-narodowej w zakresie łagodzenia konfliktów i nierówności socjalnych oraz adaptacji do trudnych warunków życia. Nauczanie zorientowane zostało na podtrzymanie ciągłości kulturowej i tożsamości narodowej, aspekty równościowe, popularyzację postępu wśród niższych warstw społecznych, integrację oraz kształtowanie przekonań ideologicznych, pobudzanie aspiracji intelektualnych i działania wychowawcze, których podmiotem byli także dorośli

.....

¹ Dekret w sprawie tymczasowych przepisów więziennych (Dz.U. 1919, Nr 15, poz. 202).

² Dekret w przedmiocie organizacji okręgowych dyrekcji więziennych (Dz.U. 1919, Nr 14, poz. 173).

³ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 7 marca 1928 r. w sprawie organizacji więziennictwa (Dz.U. 1928, Nr 29, poz. 272).

⁴ Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 20 czerwca 1931 r. w sprawie regulaminu więziennego (Dz.U. 1931, Nr 71, poz. 577).

⁵ Ustawa z dnia 26 lipca 1939 r. o organizacji więziennictwa (Dz.U. 1939, Nr 69, poz. 457).

(Szarota 2019, s. 46–53). Już w jednym z pierwszych aktów prawnych, w dekreście Naczelnika Państwa z 8 lutego 1919 r. w sprawie tymczasowych przepisów więziennych⁶ ustanowiono, że w placówkach dla nieletnich wszyscy, bez wyjątku, otrzymają naukę świecką, jaka obowiązuje w szkołach powszechnych. W zakładach dla dorosłych wprowadzono natomiast obowiązkowe nauczanie dla analfabetów. Już od 1924 roku tym obowiązkiem objęto wszystkich nieletnich, a także osoby dorosłe skazane na kary pozbawienia wolności o niewielkim wymiarze. Postawiono jednak warunek: wcześniej, co najmniej przez cztery lata, więźniowie musieli uczęszczać do szkoły powszechnej lub średniej. Pozostali więźniowie mogli pobierać naukę za zezwoleniem naczelnika, zaś więźniowie śledczy za zgodą organu, do dyspozycji którego pozostawali. Nauczanie opierało się na programie przewidzianym dla szkół powszechnych. Obejmowało także naukę rzemiosła. Egzaminy komisyjne były obowiązkowe przy rozpoczęciu i zakończeniu nauki. Zapisy te powtórzone i uregulowane zostały w Rozporządzeniu Ministra Sprawiedliwości z 26 kwietnia 1926 r. o zaspokajaniu potrzeb religijnych więźniów i działalności oświatowej szkolnej i pozaszkolnej w więzieniach⁷ oraz w Rozporządzeniu Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z 1928 r. w sprawie organizacji więziennictwa, gdzie zawarto obowiązek nauki dla nieletnich oraz dla dorosłych⁸. W dokumencie tym zaznaczono, że w więzieniach I i II klasy, zwłaszcza w więzieniach, w których istnieją oddziały dla nieletnich, powinny być utworzone szkoły dla więźniów. O otwarciu lub zamknięciu w więzieniu szkoły za każdym razem decydował Minister Sprawiedliwości. W myśl przepisów prawa, obowiązkowemu nauczaniu podlegali nieletni oraz dorośli, którzy skazani zostali na karę pozbawienia wolności powyżej sześciu miesięcy i nie przekroczyli 40. roku życia. Warunkiem był też brak świadectwa ukończenia czterech klas szkoły powszechnej. Pozostali więźniowie również mogli uczęszczać do szkoły, za zgodą naczelnika więzienia (skazani) lub za zgodą władzy, do której dyspozycji byli osadzeni w więzieniu (śledczy). Przepisy regulowały także program nauczania realizowany w szkołach więziennych. W myśl tych zapisów powinny być tam prowadzone następujące zajęcia: religia, czytanie, pisanie, rachunki, geometria, historia i geografia Polski, nauka o Polsce współczesnej, przyroda, a w miarę możliwości nauka rzemiosł, według programu ustalonego przez Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Poza tym w szkołach mogły być wykładane inne przedmioty wchodzące w zakres programu szkół powszechnych i rzemieślniczych, jednak tylko za zezwoleniem Ministerstwa Sprawiedliwości.

.....

⁶ Dekret Naczelnika Państwa z 8 lutego 1919 r. w sprawie tymczasowych..., dz. cyt.

⁷ Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z 26 kwietnia 1926 r. o zaspokajaniu potrzeb religijnych więźniów i działalności oświatowej, szkolnej i pozaszkolnej w więzieniach (Dz. Urz. Min. Sprawiedl. Nr 9, poz. 10).

⁸ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z 1928 r. w sprawie organizacji..., dz. cyt.

Zgodnie z literą prawa wykłady w szkołach więziennych odbywały się w języku polskim. Ponadto należało używać podręczników zatwierdzonych do użytku szkolnego przez Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, a w każdym więzieniu powinna być w miarę możliwości zorganizowana biblioteka. Oprócz stałych nauczycieli więziennych nauczanie, prowadzenie odczytów i pogadań mogły realizować inne osoby, np. z ramienia towarzystw, patronatu i instytucji kulturalno-oświatowych, jednak za zgodą Ministra Sprawiedliwości lub naczelnika więzienia. Przepisy dopuszczały organizowanie w placówkach odczytów, pogadań, przedstawień teatralnych i audycji radiowych. Miało to na celu poniesienie ogólnego rozwoju umysłowego więźniów i ich umoralnienie. Ponadto, przy wstąpieniu do szkoły, przejściu z oddziału do oddziału oraz po opuszczeniu szkoły więźniowie podlegali egzaminom, a po ukończeniu szkoły mogli otrzymać świadectwa⁹.

Zasady organizacji nauczania więźniów szczegółowo opisano w Rozporządzeniu Ministra Sprawiedliwości z dnia 20 czerwca 1931 r. w sprawie regulaminu więziennego¹⁰. Podtrzymano w nim większość zapisów wcześniejszych aktów prawnych, jednak dodając lub uszczegółowiając część z nich. Pozostawiono program kształcenia, pozwalając na jego różnicowanie. Tym samym największy program nauczania mógł obejmować jedynie religię, naukę czytania, pisanie, rachunki oraz zasadnicze wiadomości o ustroju RP. Wskazano także, że programy i metody nauczania stosowane w szkole więziennej powinny być takie same jak w szkołach dla dorosłych, a wykłady powinny być prowadzone metodą pogładową. Programy nauczania każdorazowo zatwierdzał Minister Sprawiedliwości. Więźniowie powinni być podzieleni na oddziały, w zależności od poziomu ich wiedzy. Zaznaczono także, że zespoły analfabetów nie powinny przekraczać 25 osób, natomiast te z wyższym programem nauczania 50 osób. Określono czas, jaki mógł być przeznaczony na edukację, tj.: dla klas pierwszych było to nie więcej niż 8 godzin tygodniowo, dla klas drugich i trzecich – 6 godzin tygodniowo, dla wyższych – 4 godziny tygodniowo. Przy czym dzienne obciążenie nauką powinno wynosić nie więcej niż 2–3 godziny, najlepiej do południa. Tam, gdzie nie było to możliwe, lekcje można było organizować w systemie wieczorowym, z zachowaniem godzinnej przerwy między pracą a nauką. Zajęcia miały być prowadzone oddzielnie dla dorosłych i nieletnich oraz kobiet i mężczyzn. Dla każdego oddziału (klasy) powinna być prowadzona stosowna dokumentacja, obejmująca m.in.: księgę główną z danymi uczniów, dziennik lekcyjny z tematami zajęć, listę obecności i ocen. Uczniowie mogli być nagradzani za postępy w nauce lub usuwani z niej za zakłócanie porządku.

Jak podaje Marek R. Kalaman praktyka w zakresie nauczania osób pozbawionych wolności pozostawiała wiele do życzenia. Z danych wynika, że pod ko-

⁹ Tamże, art. 30–35.

¹⁰ Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 20 czerwca 1931 r. w sprawie regulaminu..., dz. cyt., § 189–198.

niec lat dwudziestych odsetek uczących się obejmował 86,8% osób podlegających przymusowi nauczania, natomiast w latach 1927–1930 nauczaniem objęto tylko ok. 17% populacji przebywającej w zakładach penitencjarnych. Oznacza to, że w większości zakładów, zwłaszcza karno-śledczych, w których przeważały osoby tymczasowo aresztowane oraz w więzieniach przy sądach grodzkich w ogóle nie zorganizowano nauczania. W większości szkół więziennych pracował tylko jeden nauczyciel, jedynie w tych, w których przebywało co najmniej 300 więźniów, była większa kadra dydaktyczna. Szkoły były przeważnie źle wyposażone i nie dysponowały odpowiednimi pomocami naukowymi (Kalaman 2016, s. 128–129). Jak wskazuje Jan Czuba, nauczyciel w zakładzie karnym w Brześciu, w latach dwudziestych okresu międzywojennego polityka penitencjarna kierowała się nowoczesnymi metodami, jednak organizacja szkolnictwa więziennego wymagała jeszcze dużo pracy. Podkreślał on m.in. brak zainteresowania najwyższych władz oświatowych tym szkolnictwem, brak współpracy między samymi placówkami, a także brak płaszczyzny, umożliwiającej wymianę myśli i doświadczeń środowiska nauczycieli szkół więziennych (Czuba 1931, s. 6–7).

W badaniach nad szkołami więziennymi funkcjonującymi w dwudziestoleciu międzywojennym są jeszcze liczne luki. Celem prezentowanego artykułu, który ma charakter przyczynkowski, jest pokazanie organizacji i procesu nauczania w szkołach więziennych w Więzieniu na Łukiszkach w Wilnie oraz, w skromniejszym zakresie, szkoły przy Więzieniu przy ul. Ponarskiej w Wilnie w okresie międzywojennym. Szkoły te dotychczas nie zostały zbadane i opisane. Stało się to możliwe dzięki materiałom archiwalnym odnalezionym w Litewskim Centralnym Archiwum Państwowym w Wilnie, w zespole 172 – Wiodące instytucje edukacyjne we wschodniej Polsce i środkowej Litwie¹¹. Zachowany materiał źródłowy nie jest bogaty, pokazuje działalność obu szkół jedynie w jednym roku szkolnym. Jednak dzięki zastosowanej metodzie analizy dokumentów można zobrazować funkcjonowanie tych instytucji, ich organizację, program nauczania i kadre pedagogiczną. Co istotne, analizowane dane zostały zgromadzone przez władze oświatowe, więc z pedagogicznego punktu widzenia. Podstawą do tych działań był *Okólnik w sprawie nadzoru nad szkołami więziennymi* wydany przez Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (nr 146 z dnia 13 października 1933 roku /2.P.4983/33). W dokumencie Ministerstwo zawiadamia, że w przypadku zwrócenia się naczelnika więzienia do właściwego inspektora szkolnego z prośbą o wykonanie nadzoru pedagogicznego nad obowiązkowym nauczaniem więźniów, inspektor szkolny, po porozumieniu się z odpowiednimi władzami prokuratorskimi, winien na podstawie paragrafu 188 Rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości

.....

¹¹ Lietuvos Centrinis Valstybes Archyvas (Litewskie Centralne Archiwum Państwowe), (dalej: LCVA), Fondas 172, op. 1, Rytu Lenkijos ir Vidurio Lietuvos Vadovaujančios Švietimo Institucijos (Wiodące instytucje edukacyjne we wschodniej Polsce i środkowej Litwie), (dalej: Fond 172, op. 1).

z dnia 20 czerwca 1931 r.¹², podjąć wykonanie tego nadzoru w sposób i w rozmiarze stosowanym w prywatnych szkołach powszechnych. Ponadto Ministerstwo uważało za wskazane zwrócić uwagę zainteresowanym inspektorom szkolnym, że przez podjęcie dodatkowej pracy nadzoru pedagogicznego nad szkołami więziennymi, inspektorowie ci mają możliwość rozszerzenia swoich spostrzeżeń w dziedzinie wychowawczej, w mało znanym środowisku wychowującym i w odniesieniu do specjalnej kategorii uczniów¹³.

Warto wspomnieć, że Więzienie na Łukiszkach w Wilnie, zostało zamknięte w 2019 roku, po 115 latach od jego założenia. Łukiszki były miejscem kaźni przedstawicieli wielu narodów – Białorusinów, Litwinów, Żydów, a także, jeśli nie przede wszystkim – tysięcy Polaków, uczestników powstań i żołnierzy Armii Krajowej. Przetrzymywano w nim więźniów politycznych za czasów carskich, hitlerowskich i sowieckich. Obecnie budynek przekształcono w przestrzeń artystyczną. W jego murach mieszczą się pracownie ponad 250 artystów. Organizowane są wycieczkiienne i nocne, które cieszą się wielką popularnością, oraz wydarzenia kulturalne i koncerty¹⁴. Swoją nazwę zawdzięcza Łukaszowi Piotrowiczowi, który od księcia Witolda otrzymał ziemię położoną niedaleko Wilna. Od XIV wieku teren ten nazywany jest Łukiszkami.

Decyzję o budowie więzienia w Wilnie władze carskie podjęły w 1837 roku. Więzienie ulokowano na obrzeżach miasta, przy ul. Moskiewskiej, na tzw. Łukiszkach. Już w latach 1867–1890 pojawiły się plany jego rozbudowy, podyktowane m.in. reformami ustrojowymi i zmianami w rosyjskim prawie karnym. Więzienie na Łukiszkach nie odpowiadało nowym przepisom prawa, przewidującym dwa rodzaje kary: krótkoterminowej (1,5 roku) i długoterminowej (6 lat). Dlatego też dokupiono dodatkowe tereny i rozpoczęto rozbudowę zakładu. Budowa fundamentów nowego budynku administracyjnego rozpoczęła się 6 września 1901 r., a budowa budynków właściwego więzienia 25 lipca 1902 r. Oba założenia udało się zakończyć w 1904 roku. Nowy gmach wyglądał okazale, doczekał się miana „Słuszkowskij Pałac”. Pod koniec 1904 roku zostały ukończone prawie wszystkie pomieszczenia, a w 1905 – budowa studni. Do budynków więziennych doprowadzono także wodociąg i kanalizację, podłączono elektryczność. Na terenie więzienia znajdowały się cztery budynki. Blok pierwszy, stanowiący centralny gmach, posiadał 247 cel pojedynczych, 4 karcery i 18 cel ogólnych. Od niego odchodziły dwa skrzydła z celami pojedynczymi, wieloosobowymi i pokojami administracji. Drugie piętro przeznaczono na oddział kobiecy. W drugim, czteropiętrowym bloku, znajdowało się 128 cel pojedynczych, 6 karcerów i 17 cel ogólnych (Tomkiewicz 2018, s. 21–29).

.....

¹² Rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości z dnia 20 czerwca 1931 roku w sprawie regulaminu..., dz. cyt.

¹³ LCVA, Fond 172, op. 1, nr 7825, *Materiały szkoły więziennej. Okólnik w sprawie nadzoru nad szkołami więziennymi*, knlb.

¹⁴ <https://www.govilnius.lt/odwiedz-wilno/warto-zwiedzic/lukiskes-prison-pl> (dostęp: 12.02.2023).

Il. 1. Więzienie na Łukiszkach w Wilnie

Źródło: <https://zw.lt/wilno-wilenszczyzna> (dostęp: 12.02.2023).

W materiałach archiwalnych znajduje się sprawozdanie z organizacji publicznej szkoły powszechnej przy więzieniu w Wilnie na Łukiszkach w roku szkolnym 1933/1934, określone jako kursy dla dorosłych z polskim językiem nauczania. Według stanu z dnia 15 października 1933 r. przy zakładzie karnym funkcjonowały 4 oddziały szkolne dla dorosłych więźniów. Do klasy pierwszej ogółem zapisanych było 71 uczniów. W tej grupie było 48 mężczyzn i 23 kobiety. Do klasy drugiej zapisano 49 uczniów. W tej grupie 20 uczniów było przyjętych w tym roku szkolnym. Wszyscy uczniowie byli płci męskiej. W oddziale trzecim zapisanych było 30 uczniów, z czego 10 przyjętych było w bieżącym roku szkolnym. W tym oddziale również byli sami mężczyźni. W oddziale czwartym było 38 uczniów, z czego 5 osób przyjęto w tym roku. Ta klasa również była męska. Łącznie w roku szkolnym 1933/1934 naukę pobierało 188 osób (165 mężczyzn i 23 kobiety; 106 osób to nowo przyjęci). Co ciekawe, w sprawozdaniu zapisano, że wszyscy uczniowie urodzeni byli w 1919 roku lub wcześniej, co oznaczałoby, że część z uczniów szkoły miała w roku sprawozdawczym 14 lat¹⁵. Co prawda ówczesne przepisy prawa nakazywały umieszczanie nieletnich skazanych w oddzielnych więzieniach, to zezwalały też na tworzenie przy istniejących placówkach oddzielnych oddziałów dla nieletnich do lat siedemnastu. Jednak zgodnie z art. 69 Kodeksu Karnego z 1932 roku, podstawową zasadą ponoszenia przez nieletnich odpowie-

.....
¹⁵ LCVA, Fond 172, op. 1, nr 7825, *Sprawozdanie z organizacji szkoły powszechnej przy Więzieniu na „Łukiszkach” 1933/34*, knlb.

działności karnej było jej uzależnienie od wieku dziecka i od „rozeznania” z jakim ono działało. Zgodnie z § 1 pkt 1 tegoż artykułu, nieletni, który popełnił czyn zabroniony przed ukończeniem 13 lat nie podlegał karze. Podobnie nie podlegał karze nieletni, który po ukończeniu 13 lat, a przed ukończeniem 17 lat, popełnił czyn zabroniony bez rozeznania. Przez pojęcie „rozeznanie” ustawodawca rozumiał osiągnięcie przez dziecko rozwoju umysłowego i moralnego w takim stopniu, by mógł „rozpoznać znaczenie czynu i kierować swym postępowaniem”. Wobec nieletnich, którzy nie podlegali karze, Kodeks karny przewidywał zastosowanie środków wychowawczych (Bach 2021, s. 301–312).

Uczniowie byli zróżnicowani pod względem wyznania. I tak, w oddziale pierwszym 38 podopiecznych było wyznania rzymskokatolickiego, 21 prawosławnego, 7 osób wyznania mojżeszowego, i jak wskazują statystyki – 5 osób innego, nieokreślonego (nie wskazanego wyznania). W oddziale drugim 27 osób było rzymskimi katolikami, 15 prawosławnymi, 4 osoby były wyznania mojżeszowego, natomiast 3 innego wyznania. W oddziale trzecim 17 osób należało do kościoła rzymskokatolickiego, jedna do ewangelickiego, 9 osób było wyznania prawosławnego, jedna mojżeszowego i 2 innego wyznania. Natomiast w oddziale czwartym 28 osób było wyznania rzymskokatolickiego i 10 osób wyznania prawosławnego. Łącznie było: 110 rzymskich katolików, jeden ewangelik, 55 prawosławnych, 12 żydów i 10 osób innego wyznania. Dla wychowanków powołano specjalne zespoły nauczania religii i ewentualnie innych przedmiotów. Istniały 4 takie zespoły dla ogólnej liczby 165 uczniów, była to grupa męska. Zajęcia z religii rzymskokatolickiej realizowano w sali odczytowej w wymiarze jednej godziny tygodniowo. Takie same zajęcia z religii rzymskokatolickiej przygotowano dla kobiet (23 osoby). Zajęcia odbywały się w sali nr 2. Dla wszystkich uczniów (oddzielnie dla kobiet i mężczyzn), odbywały się także pogadanki prowadzone przez profesorów z Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie. Była to jedna godzina tygodniowo. Odbywały się one w sali odczytowej. W omawianym czasie prowadził je profesor Stanisław Kościałkowski¹⁶, pedagog i historyk, współzałożyciel i członek Zarządu Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie, który obok prężnej działalności naukowej i dydaktycznej angażował się w działalność społeczną, kulturalną i charytatywną. Pogadanki dla więźniów głosił on przez okres dwudziestu lat. Jako sędzia honorowy z wyboru związany był z Sądem Okręgowym w Wilnie (Żytkowicz 1968–1969, s. 394–396).

Jak już wspomniano, uczniów w szkole przy zakładzie karnym obowiązywał program szkoły powszechnej. Uczniowie uczęszczali na lekcje języka polskiego oraz rachunków (arytmetyka z geometrią), historii, geografii i nauk o przyrodzie. Tygodniowy rozkład godzin lekcyjnych był różny dla poszczególnych klas. Naukę zorganizowano w systemie zmianowym, tzn. utworzono klasy dzienne i wieczorne.

¹⁶ Tamże, *Materiały szkoły więziennej. Sprawozdanie z organizacji szkoły powszechnej przy Więzieniu na „Łukiszkach”* 1933/34, kolb.

rowe, młodsze i żeńskie. Tym sposobem w szkole funkcjonowały cztery klasy pierwsze: młodsza, żeńska, dzienna i wieczorowa, dwie klasy drugie: dzienna i wieczorowa oraz po jednej klasie trzeciej i czwartej. Klasa pierwsza młodsza tygodniowo realizowała 4 godziny języka polskiego oraz 6 godzin rachunków, co dawało 10 godzin. Uczyło w niej 2 nauczycieli (bez nauczycieli religii). Grupy: żeńska, dzienna i wieczorowa klas pierwszych oraz klasy drugie – dzienna i wieczorowa miały po 3 godziny języka polskiego oraz po 3 godziny rachunków w tygodniu, co wynosiło 6 godzin lekcyjnych. W tych oddziałach również uczyło 2 nauczycieli. Bogatszy program realizowano w klasie 3, gdzie realizowano 2 godziny języka polskiego, jedną godzinę historii, jedną godzinę geografii, 2 godziny nauk o przyrodzie oraz 3 godziny rachunków. Łącznie w tej klasie 2 nauczycieli prowadziło 9 godzin zajęć tygodniowo. W oddziale czwartym obowiązywały 3 godziny języka polskiego, 2 godziny historii oraz 3 godziny geografii. Łącznie było to 8 godzin tygodniowo, a zajęcia prowadziło 2 nauczycieli¹⁷. Jak wynika z planu lekcji, w szkole przy więzieniu na „Łukiszkach” realizowano program nauczania przewidziany w przepisach ówczesnego prawa.

W sprawozdaniu podano także wyniki klasyfikacji i ruch uczniów. Z danych wynika, że w końcu roku szkolnego 1932/1933, według stanu na dzień 14 czerwca 1933 r., w szkole uczyło się 162 uczniów. W tej grupie z pomyślnym wynikiem szkołę ukończyło 72 uczniów, natomiast do wyższych oddziałów promowano 90 uczniów. Od 15 czerwca 1933 r. do 15 września 1933 przybyło 116 uczniów. Jednak w wyniku ukończenia nauki, lub z innych powodów, szkołę opuściło 72 uczniów. Tym samym ich stan w roku szkolnym 1933/1934, na dzień 15 września 1933 roku, wynosił 188 osób¹⁸.

Warto wspomnieć o bardzo dobrych warunkach lokalowych szkoły. Zajęcia odbywały się w gmachu więzienia na Łukiszkach w Wilnie przy ulicy Więziennej numer 6, co oznacza, że zajęcia realizowano w budynku własnym. Na potrzeby szkoły przeznaczono 3 sale. Zajęcia prowadzone były w systemie zmianowym. Jedna z sal miała powierzchnię 38,48 m² i przewidziana była dla grupy trzydziestoosobowej. Na pierwszej zmianie uczyły się oddziały pierwszy, drugi, trzeci i czwarty, natomiast na drugiej – pierwszy oddział młodszy i oddział drugi. Kolejna sala miała 47,64 m² i również była przewidziana na 30 miejsc. Na pierwszej zmianie uczyły się tam oddziały pierwszy i pierwszy młodszy w godzinach 9:00–14.00, zaś na drugą zmianę przychodziły oddziały trzeci i czwarty. Dla nich zajęcia organizowano od godziny 14.00 do 19.00. Trzecia sala, również na 30 miejsc, miała powierzchnię 35,48 m². W sprawozdaniu nie zanotowano

.....

¹⁷ Tamże, *Materiały szkoły więziennej. Rozkład lekcji. Sprawozdanie z organizacji szkoły powszechnej przy Więzieniu na „Łukiszkach” 1933/34*, knlb.

¹⁸ Tamże, *Materiały szkoły więziennej. Sprawozdanie z organizacji szkoły powszechnej przy Więzieniu na „Łukiszkach” 1933/34*, knlb.

żadnych uwag odnośnie do pomocy naukowych, z wyjątkiem informacji o funkcjonowaniu biblioteki, nad którą nadzór sprawowała jedna z nauczycielek¹⁹.

Praca dydaktyczna w szkole zakładowej w dużej mierze zależna była od kadry nauczającej. Zaznaczyć należy, że zatrudnianie nauczycieli w szkołach więziennych regulowane było przepisami prawa. Już w dekrete Naczelnika Państwa z 8 lutego 1919 r. w sprawie tymczasowych przepisów więziennych²⁰ wskazano, że personel więzienny stanowią, w miarę potrzeby, lekarze, duchowni i nauczyciele. Według tych przepisów mogli oni być zatrudnieni na podstawie odrębnych umów. Umowy z tymi pracownikami zatwierdzał prokurator. Osoby te podlegały naczelnikowi więzienia tylko pod względem przestrzegania przepisów porządku więziennego. Także w Rozporządzeniu Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z 1928 r. w sprawie organizacji więziennictwa²¹ zaznaczono, że w więzieniach I i II klasy powinni, a więzieniach III klasy mogą, być czynni ponadto duchowni, nauczyciele, lekarze i inni pracownicy, jako urzędnicy stali lub na podstawie osobnych umów. W Rozporządzeniu Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z 20 czerwca 1931 r. w sprawie regulaminu więziennego²², potwierdzono, że skład osobowy więzień stanowią duchowni, lekarze i nauczyciele jako pracownicy kontraktowi. Wskazano także, że nauczyciele więzienni powinni posiadać, obok posiadanego wykształcenia, kwalifikacji i praktyk pedagogicznych, przygotowanie z dziedziny nauk penitencjarnych, szczególnie w zakresie obowiązujących przepisów. Wiedza ta sprawdzana była przez specjalną komisję powoływaną przez Ministerstwo Sprawiedliwości.

W więzieniu na Łukiszkach kadrę dydaktyczną stanowiło trzech nauczycieli. Wśród nich najdłuższym stażem pracy wyróżniała się Józefa Rymkiewiczówna. Pracowała tu 12 lat na stanowisku nauczycielki kontraktowej. W więziennictwie jako nauczycielka pracowała od 1 września 1922 r. Urodziła się 17 czerwca 1900 r. w Warszawie, była wyznania rzymskokatolickiego. Ukończyła 8-klasowe gimnazjum żeńskie przy kościele świętej Katarzyny w Piotrogradzie, następnie ćwiczenia pedagogiczne i Seminarium Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie. Posiadała wymagane wówczas kwalifikacje nauczyciela szkoły powszechnej. Rymkiewiczówna uczyła w oddziałach pierwszym, drugim, trzecim, czwartym i pierwszym żeńskim. Tygodniowo realizowała 24 godziny z języka polskiego, uczyła też historii w klasie trzeciej i czwartej w wymiarze 3 godzin tygodniowo. Ogółem realizowała 30 godzin w tygodniu. Ponadto w ramach innych zajęć w szkole zajmowała się oświatą pozaszkolną. W jej aktach osobowych wyraźnie zaznaczono, że z powierzonych obowiązków wywiązywała się bardzo dobrze, w służbie jak i poza służbą cieszyła się bardzo dobrą opinią.

.....

¹⁹ Tamże.

²⁰ *Dekret Naczelnika Państwa z 8 lutego 1919 r. w sprawie...*, dz. cyt., art. 3–5.

²¹ *Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z 1928 r. w sprawie organizacji...*, dz. cyt., art. 11.

²² *Rozporządzeniu Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z 20 czerwca 1931 r. w sprawie regulaminu...*, dz. cyt., art. 186.

Drugim nauczycielem z równie długim stażem był Piotr Rymkiewicz, także nauczyciel kontraktowy. Ukończył Uniwersytet w Lublinie. W zawodzie nauczyciela pracował 12 lat – cały ten okres w zakładzie na Łukiszkach. Był wyznania rzymskokatolickiego. Uczył we wszystkich męskich i żeńskich oddziałach 2 godziny religii tygodniowo. Ponadto sprawował opiekę duchowną nad całym więzieniem.

Trzecią nauczycielką w zakładzie była Weronika Sargewiczówna. Urodziła się 26 stycznia 1901 r. w Petersburgu, była wyznania rzymskokatolickiego. Ukończyła gimnazjum w Petersburgu oraz Wydział Humanistyczny Uniwersytetu Stefana Bato-rego Wilnie, gdzie uzyskała absolutorium. Jedenaście lat, od 1 października 1923 r., pracowała jako nauczycielka kontraktowa w więziennictwie. W oddziale trzecim prowadziła 4 godziny geografii oraz 2 godziny nauki o przyrodzie w tygodniu. Uczyła rachunków oraz arytmetyki z geometrią w oddziałach pierwszym, drugim, trzecim i czwartym w wymiarze 21 godzin tygodniowo. Ogółem realizowała 7 godzin w tygodniu. Opiekowała się ponadto więzienną biblioteką. Z opinii wydanej przez naczelnika więzienia wynika, że z powierzonych obowiązków wywiązywała się bardzo dobrze. W służbie i poza służbą cieszyła się bardzo dobrą opinią²³.

W materiałach archiwalnych znajduje się także sprawozdanie z działalności szkoły działającej przy więzieniu przy ul. Ponarskiej w Wilnie. Na temat tej placówki dysponujemy jeszcze skromniejszym materiałem źródłowym niż w przypadku szkoły przy więzieniu na Łukiszkach, warto jednak poznać jej organizację. Dodać należy, że więzienie przy ul. Ponarskiej zgodnie z Rozporządzeniem z dnia 18 stycznia 1934 r. w sprawie klasyfikacji więzień²⁴, zaliczone zostało do więzień I klasy, co oznacza, że w roku sprawozdawczym należało do klasy II, z liczbą więźniów od 150 do 450.

Działająca tu placówka również ulokowana była w budynkach własnych. Na potrzeby procesu dydaktycznego przeznaczono jedną dużą salę o powierzchni 77 m², w której przewidziano 38 miejsc. W sprawozdaniach nie opisano szczegółów jej urządzenia, ani wyposażenia w pomoce dydaktyczne. Nie ma też informacji o bibliotece więziennej²⁵.

W roku szkolnym 1933/1934 do szkoły zapisanych było 127 uczniów, którzy podzieleni byli na dwie klasy pierwsze i dwie klasy drugie, oznaczone jako „a” i „b”. Do klasy pierwszej „a” ogółem wpisano 37 uczniów, zaś klasa pierwsza „b” liczyła 33 uczniów. Klasa druga „a” miała 33 uczniów, klasa druga „b” – 24. Ze sprawozdania z organizacji szkoły w roku szkolnym 1933/1934 wynika, że z końcem roku szkolnego 1932/1933 promowano 73 uczniów do wyższych klas. Nie ma natomiast informacji, ilu więźniów ukończyło szkołę. Wiadomo jedynie,

.....

²³ LCVA, Fond 172, op. 1, nr 7825, *Materiały szkoły więziennej. Imienny wykaz nauczycieli i nauczycielek szkoły więziennej na „Łukiszkach”*, knlb.

²⁴ Rozporządzenie z dnia 18 stycznia 1934 r. w sprawie klasyfikacji więzień (Dz.U.34.7.56).

²⁵ LCVA, Fond 172, op. 1, nr 7825, *Materiały szkoły więziennej. Sprawozdanie z organizacji szkoły powszechnej przy Więzieniu Ponarska 6*, knlb.

że wraz z nowo przyjętymi uczniami nowy rok szkolny 1933/1934 rozpoczęło 127 więźniów. Należy podkreślić, że w tej grupie byli sami mężczyźni. Tygodniowy rozkład godzin lekcyjnych wyglądał następująco: każda klasa pierwsza miała godzinę religii, 4 godziny języka polskiego oraz 3 godziny rachunków (arytmetyki z geometrią), co łącznie oznaczało 8 godzin dydaktycznych w tygodniu. Klasy drugie miały po godzinie religii, 3 godziny języka polskiego oraz 2 godziny rachunków (arytmetyki z geometrią). Łącznie realizowano tu po 6 godzin lekcyjnych w tygodniu. Plan zajęć ułożony był tak, że umożliwiał realizację procesu dydaktycznego w przeznaczonych do tego celu jednej sali. Zajęcia odbywały się w godzinach od 8.00 do 13.00, a klasy pierwsze i drugie wymieniały się w czasie przewidzianym na zajęcia. Dla przykładu: klasa pierwsza „a” nie miała zajęć w czwartek i sobotę, klasa pierwsza „b” w środę i w piątek. Klasa druga „a” nie uczyła się w poniedziałek, środę i piątek, zaś klasa druga „b” w poniedziałek, wtorek i sobotę. Plan na poniedziałek ułożono tak, że klasa pierwsza „a”, w godzinach 8.00–9.00 realizowała zajęcia z rachunków, natomiast w godzinach 9.00–10.00 z języka polskiego. Następnie salę zajmowała klasa pierwsza „b”, która w godzinach 10.00–11.00 miała religię, od 11.00 do 12.00 język polski, a w godzinach 12.00–13.00 rachunki. Klasy drugie nie odbywały zajęć w poniedziałek. Ale już we wtorek salę dzieliły się trzy oddziały, tzn. klasa pierwsza „a” w godzinach 8.00–10.00 realizowała rachunki, a klasa pierwsza „b” te same zajęcia miała w godzinach 10.00–12.00. Natomiast klasa druga „a” w godzinach 12.00–13.00 miała zajęcia z języka polskiego²⁶.

Grupa uczniów uczęszczających do szkoły zróżnicowana była również pod względem wyznaniowym. W klasie pierwszej „a” było: 26 uczniów wyznania rzymskokatolickiego, 7 wyznania prawosławnego oraz 4 mojżeszowego. W klasie pierwszej „b”: 19 uczniów wyznania rzymskokatolickiego, 13 prawosławnego i jeden religii mojżeszowej. W klasie drugiej „a” zanotowano 20 rzymskich katolików, 12 prawosławnych oraz jednego ucznia wyznania mojżeszowego. W klasie drugiej „b” wyznania rzymskokatolickiego było 14 uczniów i 10 wyznania prawosławnego. Ogółem było 79 osób wyznania rzymskokatolickiego, 42 prawosławnego oraz 6 wyznania mojżeszowego²⁷.

W omawianej szkole pracował tylko jeden nauczyciel i jeden pomocnik nauczycielski. Nauczycielem i zarazem kierownikiem szkoły był Jan Jankowski. Urodził się 24 maja 1897 r. w Baranowiczach, był wyznania rzymskokatolickiego. Ukończył studia na Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie. W szkole więziennej zatrudniony był jako urzędnik kontraktowy (X. st.sł) i pracował w niej od ośmiu lat, tj. od 1925 roku. W opinii naczelnika więzienia był zdolny, pracowity, su-

²⁶ Tamże, *Materiały szkoły więziennej. Rozkład lekcji. Sprawozdanie z organizacji szkoły powszechnej przy Więzieniu Ponarska* 6, knlb.

²⁷ Tamże, *Materiały szkoły więziennej. Sprawozdanie z organizacji szkoły powszechnej przy Więzieniu Ponarska* 6, knlb.

mienny i godny zaufania. Wykazywał dużą inicjatywę i sprężystość w kierowaniu, kształceniu i rozwijaniu umysłowym więźniów.

Pomocnikiem nauczyciela w szkole był więzień, Oskar Baranowicz (ur. 4 maja 1894 r. w Mińsku Litewskim, wyznania rzymskokatolickiego). Ukończył szkołę realną w Mińsku. Na stanowisku pomocnika nauczyciela pracował od roku. W opinii naczelnika więzienia był pilny, pracowity, staranny i chętny do pracy²⁸. Dodać należy, że w świetle ówczesnych przepisów prawa, więźniom, którzy wyróżniali się wzorowym sprawowaniem, pilnością w pracy i nauce, naczelnik więzienia mógł udzielić ulgi i nagrody. Wśród nich była m.in. możliwość pracy w charakterze pomocnika nauczyciela²⁹.

Przedstawione informacje, chociaż skromne i niekompletne, pokazują działalność szkół więziennych w Wilnie w świetle danych władz oświatowych. Pozwalają też na podsumowanie. Porównując zapisy prawa w zakresie organizacji szkół z praktyką w szkołach więziennych w Wilnie można stwierdzić, że obie placówki funkcjonowały zgodnie z nimi. Były to szkoły duże, w roku szkolnym 1933/1934 liczyły: na Łukiszkach 188 osób i 127 przy ul. Ponarskiej. Realizowano w nich program szkół powszechnych. W szkole na Łukiszkach pełny program kształcenia prowadziło trzech nauczycieli, w szkole w więzieniu przy ul. Ponarskiej zawężony program kształcenia z jednym nauczycielem i pomocnikiem nauczycielskim. Przestrzegano również wymogów dotyczących tygodniowego i dziennego wymiaru godzin nauki. Tworzono klasy z uwzględnieniem wieku i płci (młodsze, żeńskie), których wielkość także była zgodna z obowiązującymi przepisami. Na uwagę zasługuje dobrze przygotowana kadra pedagogiczna. Nauczyciele pracowali w szkołach długo (do 12 lat), nie było rotacji, co może świadczyć o budowaniu stabilnego zespołu dydaktycznego. W więzieniu na Łukiszkach organizowano także zajęcia dodatkowe (pogadanki). Zaprezentowany materiał z pewnością nie wyczerpuje zagadnienia kształcenia więźniów w wileńskich zakładach karnych w latach międzywojennych. Stanowi jedynie przyczynek do badań, które mogą być prowadzone na przykład w archiwach Ministerstwa Sprawiedliwości.

Abstract: Schools at the „Łukiszki” Prison and the Prison at Ponarska Street in Vilnius in interwar period

The time after Poland regained independence was the reconstruction of an independent state. It is also related, among other things, to the organization and development of the penitentiary system and a change in the manner of executing imprisonment from repressive to social rehabilitation. The new system included, among others: organization of prison schools for convicts. The aim of the presented article is to show the organization, plans and teaching process, the characteristics of the teaching staff and the characteristics of convicts

.....

²⁸ Tamże, *Materiały szkoły więziennej. Spis nauczycieli szkoły więziennej przy Ponarskiej*, knlb.

²⁹ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z 20 czerwca 1931 r. w sprawie regulaminu..., dz. cyt., art. 177.

at the prison school in Prison on Łukiszki and the school at the Prison on ul. Ponarska in Vilnius in the interwar period. These schools have not yet been researched and described. This became possible thanks to the analysis of archival materials collected in the Lithuanian Central State Archives in Vilnius. The paper is complementary in nature.

Key words: education, school, prison, interwar period.

Bibliografia

Źródła archiwalne

- [1] Lietuvos Centrinis Valstybes Archyvas (Litewskie Centralne Archiwum Państwowe), Fondas 172, op. 1, Rytu Lenkijos ir Vidurio Lietuvos Vadovaujancios Švietimo Institucijos (Wiodące instytucje edukacyjne we wschodniej Polsce i środkowej Litwie), Fond 172, op. 1, nr 7825, *Materiały szkoły więziennej*.

Akty prawne

- [2] Dekret w sprawie tymczasowych przepisów więziennych (Dz.U. 1919, Nr 15, poz. 202).
- [3] Dekret w przedmiocie organizacji okręgowych dyrekcji więziennych (Dz.U. 1919, Nr 14, poz. 173).
- [4] Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 7 marca 1928 r. w sprawie organizacji więziennictwa (Dz.U. 1928, Nr 29, poz. 272).
- [5] Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 20 czerwca 1931 r. w sprawie regulaminu więziennego (Dz.U. 1931, Nr 71, poz. 577).
- [6] Rozporządzenie z dnia 18 stycznia 1934 r. w sprawie klasyfikacji więzień (Dz.U.34.7.56).
- [7] Ustawa z dnia 26 lipca 1939 r. o organizacji więziennictwa (Dz.U. 1939, Nr 69, poz. 457).

Literatura

- [8] Bach K., 2021, *O pozycji prawnej dziecka w Polsce dwudziestolecia międzywojennego. Wybrane aspekty*, [w:] *Dziecko w historii – między godnością a zniewoleniem*, t. 1: *Godność jako fundament praw człowieka*, red. nauk. E. J. Kryńska, Ł. Kalisz, A. Suplicka, Białystok.
- [9] Becker-Pestka D., 2019, *Organizacja systemu edukacji skazanych w Polsce, e-mentor*, 4 (81).
- [10] Chmielewski K., Pająk M., 2017, *Organizacja więziennictwa polskiego (1918–1939)*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, 69 (2).
- [11] Czuba J., 1931, *Na marginesie organizacji szkolnictwa więziennego*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” R. 7, 1 (69).
- [12] Kalaman M. R., 2016, *Penitencjarne uwarunkowania edukacji (od alfabetyzacji do edukacji ustawicznej) w Polsce*, „Edukacja Ustawiczna Dorosłych”, 2.
- [13] Machel H., 2003, *Więzienie jako instytucja karna i resocjalizacyjna*, Gdańsk.

- [14] Machel H., 2011, *Resocjalizacja penitencjarna – trzy uwarunkowania procesu*, „Resocjalizacja Polska”, 2.
- [15] Szarota Z., 2019, *Priorytety i funkcje społeczne edukacji w dorosłości – perspektywa Celów Zrównoważonego Rozwoju UNESCO 2030*, „e-mentor”, 1 (78).
- [16] Szymanowski T., Migdał J., 2014, *Prawo karne wykonawcze i polityka penitencjarna*, Warszawa.
- [17] Tomkiewicz M., 2018, *Więzienie na Łukiszkach w Wilnie 1939–1953*, Warszawa.
- [18] Żytkowicz L., 1968–1969, Kościółkowski Stanisław, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 14, Warszawa.